

“NAHJUL FARODIS” ASARINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA MANBALARINING TEKSTOLOGIK TAVSIFI

Jurayev Muzaffar Ubaydullayevich,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada “Siyarnoma” turkumidagi asarlar Sharq adabiy tafakkurining muhim bosqichi sifatida o‘rganiladi. tadqiqotda dostonlarni genesis, manbashunoslik va poetik tahlil nuqtayi nazaridan kompleks ko‘rib chiqilgan. Ishning ilmiy yangiligi matnlarni qiyosiy tekshirish orqali yangi nazariy xulosalar berilgan. Mahmud ibn Ali as-Saroyining “Nahjul farodis” (“Jannatlarning ochiq yo‘li”) asarining Istanbulda saqlanayotgan Inv 879 qo‘lyozmasi hamda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida mavjud Inv 316 qo‘lyozma nusxalari matniy tadqiqi amalga oshirildi. Asarning ushbu qo‘lyozma manbasi matn tarixi, matniy tadqiqi hamda mavzu ko‘lami haqida ma‘lumotlar berildi.

Kalit so‘zlar: “Nahjul farodis”, matn tarixi, qo‘lyozma nusxa, Siyarnoma, Mahmud ibn Ali as-Saroyi.

Abstract. This article studies the works of the “Siyarnama” series as an important stage of Eastern literary thought. The research comprehensively examines the epics from the point of genesis, source study and poetic analysis. The scientific novelty of the work lies in the fact that new theoretical conclusions are given through a comparative examination of the texts. A textual study of the manuscript Inv 879 of Mahmud ibn Ali al-Saroy’s “Nahjul farodis” (“The Open Path to Paradise”), stored in Istanbul, and the manuscript copies Inv 316, available in the manuscript fund of the Abu Rayhan al-Beruni Institute of Oriental Studies, was carried out. Information was provided about the textual history of this manuscript source of the work, textual study and the scope of the subject.

Key words: “Nahjul farodis”, text history, manuscript copy, Siyarnoma, Mahmud ibn Ali as-Saroyi.

Аннотация. В данной статье произведения из цикла “Сиярнаме” рассматриваются как важный этап в развитии восточной литературной мысли. В исследовании дастаны комплексно изучаются с точки зрения генезиса, источниковедения и поэтического анализа. Научная новизна работы заключается в том, что на основе сравнительного анализа текстов даны новые теоретические выводы. Проведено текстологическое исследование рукописи Inv 879 произведения Махмуда ибн Али ас-Сараи “Нахдж ал-Фарадис” (“Открытый путь в рай”), хранящейся в Стамбуле, а также рукописных копий Inv 316 из фонда рукописей Института востоковедения имени Абу Райхана Беруни. Данный рукописный источник произведения содержит сведения об истории текста, его текстологическом исследовании и тематическом охвате.

Ключевые слова: “Нахдж ал-Фарадис”, история текста, рукописная копия, Сияр-наме, Махмуд ибн Али ас-Сараи.

Kirish. Dunyo matnshunosligida adabiy yodgorliklarning birlamchi manbalarini qiyosiy tahlil qilish, mumtoz asarlar matni tarixi va tahririni tadqiq qilish asosiy masalalardan biridir. Binobarin, matn tarixi asar yaratilishida ijodkor maqsad va o‘zgarishlarini o‘z ichiga olgani bilan muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiy merosi ma‘lum bo‘lmagan figuralar asosida o‘rganilgan ijodkorlar asarlarining matn tahriri va tadqiqini o‘rganish ham dolzarbdir. Jahon matnshunosligida matn tahriri muammosi yetarlicha tadqiq etilmagan holda yurtimizda chuqur o‘rganilmagan. Sohada qilinayotgan ilmiy tadqiqot ishlari matn tarixi va tahriri muammosini aniq mezonlar birligida amalga oshirish zarurligini ko‘rsatib beradi

Adabiyotlar sharhi. Mamlakatimiz rahbarining kitobxonlik va mutolaa madaniyatiga alohida e'tibor qaratayotgani bois xalqimiz orasida adabiyotga bo'lgan qiziqish yanada ortdi. Shu bilan bir qatorda bugungi kunga kelib chop etilayotgan kitoblarning mazmunan teran, uslub jihatdan mukammal bo'lishi har qachongidan ham ko'ra muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa o'z navbatida qo'lyozmalardagi o'zgarishlar yuzasidan aniq xulosalarga olib keladi, ulardagi jumlar va gaplar bilan bog'liq xato va chalkashliklar bartaraf etiladi. Pirovardida, o'tmish asrda yozilgan qo'lyozmalarga oid tadqiqotlarning sifati va salmog'i ortadi. Ushbu kamchiliklarni bartaraf etish esa bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biriga aylandi. "Siyarnoma" turkumidagi asarlarning yozma manbalar matni tarixi muammosi va shu asarlar matnining ilmiy-nazariy asoslarini aniqlash kabi masalalar ishimizning dolzarbligini belgilovchi xususiyatlar hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda o'zbek matnshunosligida tarixiy asarlar va qo'lyozmalar bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan. O'zbek matnshunosligidagi bir qator tadqiqotlarda yozma yodgorliklar tilini o'rganish asosida muayyan davr tiliga xos xususiyatlar yoritildi. Bugungi kunda "Siyarnoma" turkumidagi asarlarning yozma manbalar matnlarini hozirgi kungacha nashr etilgan variantlari va asar qo'lyozmasi bilan solishtirish va mavjud kamchiliklarni bartaraf etish tadqiqotning asosiy maqsadidir.

Tahlillar va natijalar. "Najh ul-farodis" ("Jannatlarning ochiq yo'li") asari o'zbek matnshunosligida u qadar chuqur o'rganilmagan va hali joriy yozuvga tadbil qilinib, chop etilmagan adabiy meroslarimizdan biridir. Unda adabiyotshunoslikka, tilshunoslikka hamda Islom tarixiga oid nodir ma'lumotlar mavjud. Asar Xorazm adabiy muhiti yodgorliklari sirasiga kirib, unda o'g'uz va qipchoq unsurlaridan aralash holda foydalanilganligi kuzatiladi, Xorazm yodgorliklari umumiy bir adabiy me'yorga ega emas. Shu tufayli ularning yozilgan joyi va leksikasida har xillik ko'zga tashlanadi. Masalan, "Muxabbatnoma" va "Nahjul-farodis"da o'g'uz va qipchoq unsurlari aralash holda qo'llaniladi[1:92]. Asar voealari turli hikoyat va rivoyatlar asosida berilgan ushbu asarda muayyan masalalar Islom dinining muqaddas manbalari hisoblangan Qur'on oyatlari va hadislar asosida dalillangan.

Tadqiqotning asosiy manbalarini Mahmud ibn Ali as-Saroyining "Nahjul farodis" ("Jannatlarning ochiq yo'li") asarining hijriy 761- (milodiy 1360) yilda bin Xusrav al Xorazmiy tomonidan ko'chirilgan. Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasida 879-inventar raqami bilan saqlanayotgan nusxasi, Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondida saqlanayotgan 316 va B 2590 inventar raqamli nusxalari, Qozondagi 2 ta nusxasi hamda Sankt-Peterburg 2 ta nusxalari tashkil qiladi.

Mahmud ibn Ali as-Saroyining "Nahjul farodis" ("Jannatlarning ochiq yo'li") asarining vujudga kelishidagi asosiy omillarni o'rganish, matniy tadqiqini yaratish, matn tarixi, asar nusxalarining qiyosiy tahlilini amalga oshirish bu sohada qilingan ishlarni chuqurlashtirish, yo'l qo'yilgan xato va kamchiliklarni tuzatish, chetlab o'tilgan

masalalarni tadqiq etish, mavzuni yaxlit tartibli tarzda yoritib berish tadqiqotning vazifasi hisoblanadi.

Undan tashqari tadqiqotga doir tazkiralar va Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasidagi qo‘lyozma va toshbosma nusxalar ham asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Istanbulning Sulaymoniya kutubxonasidagi ushbu nusxadan tilshunoslik tarixi, turkologiyaga doir bir qancha ma‘ulomotlar saralanib olib tadqiq qilingan, ammo asar haligacha to‘liq, matnshunoslik yoki adabiyotshunoslik sohalarida o‘rganilmagan. Sulaymoniya kutubxonasida 879 inv. Raqami ostida saqlanayotgan “Yangi Jome” nusxasi Xorazmda XIV asr o‘rtalarida yaratilgan. Ushbu asar va uning nusxalari ustida turkshunos olimlar tomonidan keng ko‘lamli izlanishlar olib borilgan. Asar tadqiqiga bag‘ishlangan ishlar orasiga Yanosh Eckmanning ilmiy izlanishlari alohida o‘rin tutadi [2:314]. Olim asarning Istanbul Yangijome’ kutubxonasida saqlanayotgan diakretik belgili unikal qo‘lyozmasini faksimel holda nashrga tayyorladi. Ammo asar transliteratsiyasini nashrga tayyorlash ishini nihoyasiga yetkazolmay vafot etgan. Buni S.Tezgan va H.Zulfiqor davom ettirib, yakuniga yetkazadilar. Shu tariqa “Nahjul farodis” asari to‘lig‘icha dunyo yuzini ko‘radi.

Biz e‘tibor qaratayotgan Yangi Jome nusxasi Ahmad Zakiy Validiy tomonidan topilgan hamda uning “Xorazmda yozilgan eski turkcha asarlar” maqolasi orqali keng jamoatchilik bu nusxadan xabardor bo‘lgan. Bu nusxa kashf etilishidan avval asar haqida faqatgina Shahobiddin Marjoniyning “Kitabu mustafedi al-ahbar fi ahvali Qozon va Bulg‘or” nomli tarixiy kitobida qisqacha ma‘lumotlar bor edi xolos. Lekin Marjoniy asar haqida u hijriy 759, milodiy-1358 yilda Oltin O‘rda davlatining poytaxti Saroy shahrida ko‘chirilgan, nusxaning so‘ngida muallif yoki kotib tomonidan ko‘rsatilgan “Mahmud bin Ali as-Saroiy menşeen va al-Bulg‘oriy mevlevi...” ismi muallif ismidir. Asar Oltin O‘rda poytaxti Saroy shahrida yaratilgan va Volga turklari orasida tarqalgan. Tili bulg‘orcha deya xabar beradi. Bundan xulosa qilishimiz mumkin-ki, demak asar XIV asr o‘rtalaridan ancha oldinroq yozilgan. Marjanoniy xabar bergan nusxa esa uning bulg‘orcha tarjimasini bo‘lishi mumkin. Chunki Marjoniyning o‘zi bu tilni boshqa turkiy tillardan ancha farqli deb aytadi. Bu esa asarning o‘z davrida ancha mashhur bo‘lganligiga hamda turkiy xalqlar orasida keng tarqalganidan xabar beradi.

Qo‘lyozma jami 222 sahifa(varoq)dan tashkil tophan bo‘lib, bir betda 17 qator yozuv bor. qo‘lyozmaning asl nusxasida asosiy matn qora rangda, fasl va boblarning nomlari hamda ba‘zi xos ismlar, muhim sana va jummlar esa qizil rangda ko‘chirilgan. Jummlar yirik harflar va harakatlar (zer-u zabarlar) bilan bitilgan. Jummlarning qora rangda harakatlarning qizil rangda yozilgan. Asardagi ushbu xususiyatlar manbani o‘qishda ancha yengillik beradi, ya’ni yaxshi ko‘chirilganligidan dalolat beradi. Bundan tashqari ayrim jummlar qizil siyohda yozilgan, oyatlar va hadislar esa qolgan matnlardan farqli ravishda harakatlari qo‘yilib ko‘chirilgan.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondida saqlanayotgan Inv 316-raqamli qo‘lyozma ham ushbu asarning muhim nusxalaridan biri bo‘lib, ushbu qo‘lyozma jami 405 sahifadan iborat. Turkiyda yozilgan. Kitob so‘ngida ikkita muhr bosilgan bosilgan bo‘lib har bir muhr ostida sanasi ham mavjud. Birinchi muhr, chap tarafda bosilgan bo‘lib ostida 1285 hijriy sanasi yozilgan ikkinchi muhr esa uning ostida bo‘lib 1284 hijriy sanasi yozilgan. Bu muhrlarning ikkovi ham tammatul kitobdan so‘ng kelgan. Shu sahifaning oxirgi qismida hech narsa yozilmagan bo‘lib faqat bir dona sana uchraydi, ya’ni, 1294 hijriy.

Qo‘lyozmaning dastlabki sahifalarida forsiy baytlar uchraydi. Sahifalar tartib raqami asosiy matndan boshlab qo‘yilgan, asosiy matnning birinchi beti juda chiroyli ko‘k, qizil, tillarang siyohlar jamlanmasidan hosil bo‘lgan naqshdan, va 10 qatorli yozuvdan iborat. Matn “Bismillah”dan so‘ng forsiy matn va masnaviydan iborat.

Asar didaktik ruhda yozilgan, boshlanishi an’anaviy hamd keyin Payg‘ambar alayhissalomga na’t bilan davom etadi, Asar umumiy to‘rta bobdan iborat. Har bir bobda o‘ntadan faslmavjud. Birinchi bobda Muhammad alayhissalomning hayotlariga doir ma’lumotlar o‘rin olgan bo‘lsa, ikkinchi bobda esa sahobalar va to‘rt mazhabboshi imomlarga bag‘ishlangan. Asarning uchinchi bobida Alloh taolaga yaqinlashtiruvchi yaxshi amallar pandnoma ruhda berilgan. Oxirgi bobda muallif tomonidan Alloh taolodan uzoqlashtiruvchi yomon amallar haqida so‘z yuritilgan. Mahmud ibn Ali as-Saroyining yaxshi va yomon amallarni so‘ngi ikki bobda fasllar orqali keltirishi aynan o‘ziga xos uslubdir.

“Siyarnoma” turkumidagi asarlar xususan, Mahmud ibn Ali as-Saroyining “Nahjul farodis” (“Jannatlarning ochiq yo‘li”) asarining yozma manbalar matnlarining matn tarixi muammosi va asarning ilmiy-tanqidiy matnini takomillashtirish, qo‘lyozmalarning bugungi kundagi ahamiyati va ularning o‘rganilish masalalari haqida fikr yuritishga harakat qilindi. Shuningdek, ushbu turkumdagi asarlarning kelib chiqish tarixi; g‘oyaviy-mavzuviy taraqqiyoti; nashr variantlarining matniy-qiyosiy tadqiqi hamda poetikasi bilan bog‘liq jihatlariga ham alohida urg‘u berildi. Mumtoz an’analar davomchisi bo‘lgan shoirning o‘zbek adabiyotidagi tutgan o‘rni belgilanadi.

Mahmud ibn Ali as-Saroyining “Nahjul farodis” asarining matniy tadqiqini amalga oshirishda quyidagi asosiy masalalarni hal etish maqsadga muvofiqdir:

- matn tarixi tushunchasining ilmiy-nazariy asoslarini aniqlash va bu boradagi qarashlarga baho berish;
- matnshunoslikda ilmiy-tanqidiy matn yaratish tajribasi va uni takomillashtirish masalalarining kun tartibiga qo‘yilishi zaruratini ilmiy asoslash;
- Mahmud ibn Ali as-Saroyining “Nahjul farodis” (“Jannatlarning ochiq yo‘li”) asarining qo‘lyozma matnlarining talqiniga doir o‘ziga xoslikni aniqlash;

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Mahmud ibn Ali as-Saroyining “Nahjul farodis” asari matniy tadqiqini amalga oshirish, uning adabiy tahlilini ishlab chiqish, chet

el kutubxonalaridagi va milliy fondlarimizdagi mavjud “Nahjul farodis” manbalarini matniy-qiyosiy tadqiq etish bugungi kun matnshunos va adabiyotshunoslar uchun muhim vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbek adabiy tili tarixi. Tursunov U, O‘rinboyev B, Aliyev A. Toshkent, “O‘qituvchi”. 1995.
2. Muhammad Ibn Xusrav nusxasi va uning turkcha nashri <https://www.mirarab.uz/ruknlar/1529>
3. Mahmud bin Ali as-Saroiy, “Nahjul farodis”, O‘zRFA ShI qo‘lyozmalar fondi, Inv № 316.
4. Mahmud bin Ali as-Saroiy, “Nahjul farodis”, O‘zRFA ShI qo‘lyozmalar fondi, Inv № B-2590
5. Mahmud Ibn Ali As-Saroyining “Nahjul farodis” asarining o‘rganilishi. Maqola. D, Abduvaliyeva. “Tilshunoslikning zamonaviy yo‘nalishlari”, konferensiyasi. 2024. B-314.
6. Janos Eekmann. Nehjul-feradis I. Tipkibasim. – Ankara, 1956
7. Nehjul-feradis I metin, II tipkibasim. Turk dil kurumi yayinlari: 518. – Ankara, 1995.

